

НАРЕЧИЕТО В „СЛОВАРЬ БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКА ПО ПАМЯТНИКАМЪ НАРОДНОЙ СЛОВЕСНОСТИ И ПРОИЗВЕДЕНИЯМЪ НОВЪЙШЕЙ ПЕЧАТИ“ НА АЛЕКСАНДЪР ДЮВЕРНУА

Ангелина Василева

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Резюме. В статията се анализира наречието, отразено в първия български тълковен речник – „Словарь болгарскаго языка...“ (1885 – 1889) на руския учен Александър Дювернуа. В изследването е използван дескриптивен, сравнително-исторически и статистически метод. Представя се речниковата статия на наречието – заглавна дума, граматически квалификатори, тълкувателна част и илюстративен материал. Анализират се видовете наречия откъм състав (прости, сложни, съставни) и откъм произход (от прилагателни имена, съществителни имена, глаголи, числителни имена), намерили място в Речника. Обект на изследване са и различните видове местоименни наречия (въпросителни, относителни, неопределителни, отрицателни, обобщителни и показателни).

Keywords: adverb; dictionary; dictionary article; method, simple; compound; derivational adverbs

Наречието в „Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведенийамъ новъйшей печати“ на Ал. Дювернуа е представено разнообразно не само от страна на лексикалното и категориалното си значение, но и от страна на неговата синтактична функция.

Традиционните граматика дефинират по идентичен начин същността на наречието. То е „самостояйна неизменяема дума, която означава п р и з н а к на действие, на друг признак или на предмет“ (VAN, 1993:387); „такава неизменяема част на речта, която означава признак на действието, на предмета или на качеството и се свързва чрез прилагане с глаголи, съществителни имена, прилагателни, наречия и предложени съчетания“ (Georgiev, 1993: 84); наречието „най-често се свързва с глагола, като го характеризира по отношение на различни обстоятелства“ (Boyadziev, Kutsarov, Penchev, 1999: 350).

1. В Речника наречията са отбелязани с граматичната бележка *нар.* Броят им е 842. Те са на четвърто място по брой след съществителните имена (10 993), глаголите (9854) и прилагателните имена (2563). Най-голям е броят на наречията, започващи с буква **Н** (155): **Наотзѣди нар.** наконецъ (с. 1327), **Набръзо нар.** наскоро (с. 1272), **Навсждѣ нар.** повсюду, вездѣ (с. 1280), **На ѓдвора нар.** на дворъ, наружу (с. 1327); последвани от наречията с буква **О** и **С** (79 и 77): **Отврѣдомъ Отврѣдѣ нар.** со всѣхъ сторонѣ, отовсюду (с. 1525), **Отвѣнка нар.** снаружи, извнѣ, со двора (с. 1527), **Сѣтнинка нар.** въ послѣдѣй разъ (с. 2152), **Свирешката нар.** со свистомъ, свистя (с. 2118), и едно-единствено наречие с буква **Щ** (**Щѣственно нар.** естествено... с. 2597).

Липсват наречия с буквата **Ц**, **Ю** и **Ж**. В процентно отношение те съставляват 3,43 % от общия брой думи в Речника – 24 543, лично изброени от мен.

2. Слабост на Речника е, че малък брой от наречията в него са охарактеризирани откъм тяхната *семантика* (за време, място, начин, количество и степен, причина и цел): **Дека 1) нар. *вопр.* гдѣ? Дека седе сиракъ Проданъ? М. 12. Хемъ за крале си пита (сура ламие) Дека седе, дека си е? Вв. 54... (с. 481); Дѣто 1) нар. *вопр.* гдѣ? Чакай, Калинке, дѣто си трѣгнала? Д. 41,47. 2) нар. *отнѣгдѣ* : Дѣто Марійка гореше Бѣл се мѣнастир лѣкше, Дѣто буля ѝ гореше Черно си кървѣ тичеше. *ib.* 44, 46 – 49... (с. 494); Тамъ Тамо Тамка Тамока нар. *мѣста* 1) тамъ: Там има явор под стѣна... Леша ми там заровѣте. Д. 23, 35 – 40... (с. 2316 – 2317).**

3. Наречията, които имат *словообразователни разновидности*, са представени в *един заглавен ред*: **Баре Бари* Баремъ Баримъ Бъръ нар.** по крайней м.р.: *Можяхъ бари въ смъртъта ѝ да са приближа по-близо, нежели другъ нѣкой.* Л. Д. 1875 р. 140. (с. 59); **Беки* Бѣлке Бѣлки Бѣлкимъ* нар.** можеть бытъ, кажется: *Ази ся, Станке, шегувах, Беки го хвонж истина* Д. 70, 24 – 25. (с. 77); **Еднажъ, Еднжъ Едношъ Едношка нар.** разъ, еднажды: *Пръвыты 14 дни трѣбва денѣ слѣдъ всякой 2 чяса, а ноцѣ слѣдъ всякой 4, а по-послѣ слѣдъ всякой 3 и 6 чясове еднажъ да ся подая.* Л. Д. 1869 р. 93. (с. 598).

3.1. Наблюдават се наречия, поставени в *един заглавен ред* в една *статия* с *прилагателни имена* и със *съществителни имена*: **Гръбъ с. м. Гръбець ум. Гръбове мн. Гръбомъ Гръбишкомъ нар.** задомъ, спиною; **Дебѣль пр. Дебѣличькъ Дебѣляшькъ ум. Надебѣло нар.** въ грубомъ вид; **Засмѣнь пр. Засмѣно нар.** улыбаясь; **Неподвиженъ пр. Неподвижно нар.** неподвижнѣй, неподвижно и др.

4. В Речника откриваме два вида *наречия за начин* с еднакво значение (с наставки **-ешкомъ** и **-ешката**), образувани от някогашните сегашни деятелни причастия. Най-голям е броят на тези, образувани с помощта на наставките **-ешкомъ**, **-ишкомъ** (от формата за творителен падеж на сегашно деятелно причастие): **Берешкомъ, Дебнишкомъ, Заднишкомъ, Клатешкомъ, Клечешкомъ, Лежешкомъ, Плачешкомъ** и др.:

Берешкѡмъ *адверб.* Употребляющееся производное образование отъ дьеприч. наст. вр. гл. берж собираючи: *Дѣвойка ꙗ смил по поле брада, Берешкомъ ꙗвъ гори замъркнала.* Д. 38, 1 – 2. (с.89); **Дебнишкѡмъ** *Дебнѣ* нар. украдкою: (Ср. рус. на дыбочкахъ): *Азъ затѣкохъ ся подирѣ и дебнишкомъ като котка.* Х. I, 89. *Полегичкаа, тихо, дебнишкомъ край плетищата, ту като са поспирваше, ту като са послушиваше, додѣто най-сетнѣ Доде до Милчева сиромошкѣй плявникъ.* Зк. 186 (с.474); **Заднишкѡмъ** нар. задомъ: *Една добра играчица отъ моминѣтѣ свати взема двѣ кърпы въ ржкж и отива да ѿѣлуни ржкж на старжтж сватѣж – на послѣ ся дърва на задъ заднишкомъ.* Ч. 77. *Нѣкога раковата мама поучвала чедото си до ходи нопридъ, не заднишкомъ.* Сб. 42 (с.672)

4.1. Случаите на наличие в Речника на наречия за начин, образувани с помощта на наставките **-ешката**, **-ишката** (от форма за сегашно деятелно причастие, последвана от наставка **-ка** и членната морфема за женски род **-та**) са спорадични. Днес те се срещат предимно в разговорната реч: **Клатешкѣта**, **Плачешкѣта**, **Плъзишкѣта**, **Потаешкѣта**, **Свирешкѣта**, **Сѣдешкѣта**: **Клатешкѣта** нар. переваливаясь: *Ей го (чорбаджѣятъ) и той иди клатишката съ дълъгъ чибукъ въ ржка.* Зк. 81 (с.974); **Плачешкѣта...** нар. плача, со слезамы, рыдая: *Тогази конѣтъ плачишката думаль – Сб. 47 (с.1660); Свирешкѣта нар. со свистомъ, свистя: *Пушката гръмна куришумѣтъ свиришката умѣри на управенното мѣсто, чу са едно испистяванѣе.* Зк. 142 (с.2118).*

4.2. Наречията за начин със словообразователна наставка **-и**, образувани от прилагателни имена, съвпадат с основната форма на *прилагателните имена от м. р. ед. ч. (-ски)*. Различават се по синтактичната си служба – прилагателните имена изпълняват служба на съгласувано определение, а наречията поясняват сказуемото и изпълняват служба на обстоятелствено пояснение: **Душмански*** нар. вражески: *Гледай (храни) конѣ стопанскы а язди го душмански.* Ч. 142 (с.584); **Иснафски** нар. *На масторе – занаятѣе припада да ся грыжѣтъ около тыя училища и само тя да ги издрѣжѣтъ на свои собствены разноскы – иснафскы.* Л. Д. 1871 р. 165 (с. 868); **Лъвски** пр. и нар. лъвинный; по лъвиному, какъ левъ: *Въ едно врѣме ся бѣяха двѣ силни войскы, двѣтѣ съ юнашка дързость, бореха ся лѣвски.* Х. I, 153 (с.1142); **Папагалски** нар. какъ попугай: *Дѣтѣта-та учѣтъ всичко на изусть – папагалскы!* Л. Д. 1869 р. 162 (с. 1597).

5. В лексикално отношение наречията и прилагателните имена, съвпадащи с външната си форма, са в отношение на лексикално-граматическа омонимия, тъй като съвпадат алолекси на лексеми от различни лексикално-граматически класове. Наречията за начин, образувани с *наставката -о* от прилагателни имена, които в мъжки род единствено число завършват на еровия вокал **Ъ**, са най-продуктивната група в Речника. И на този вид наречие, както и на ана-

лизираното по-горе, формата му съвпада с тази на прилагателното име (срв. **Лъвски пр. име, м.р. и нар.; Неприлично пр. име, ср.р.и нар.**).

6. Наречията, възникнали от числителни бройни и от числителни редни имена, също намират своето място в Речника: **Веднажъ нар.** 1) еднажды: *Едначъ фъ годината да хи идемъ Нагости и на отворотки.* Д. С. 7, 15 – 16. *Слънцето ся заврътя около себе по веднажъ въ 25 дни.* Л. Д. 1872 р. 113... **Еднажъ Еднъжъ Еднóшъ Еднóшка нар.** разъ, еднажды: ... *Нъ черква, която ся отваря по нѣкогажъ или въ мѣсѣца по еднажъ само кога има задушницъж или курбан....* **Едно нар.** едва какъ только: *Едно въ кжци влезе и дете си доби.* М.169. **Еднóчь нар.** единъ разъ: *Едночь дойде и дващъ дойде, Третю пжтъ на си дойде, Те си напи.* В. 74. **Дващъ нар.** 1) дважды: *Ти да ме, либе, почакаши Дод. Питлиту дваши нѣжт, Дваши нѣжт и да потретжт.* Д. 43, 18 – 20... **Пóвтормъ (Повтóромъ) Пóвторъ нар.** вторично, второй разъ: *Святия отива повторомъ, и ако ѝ ся каже...* Ч. 66. **Двóйно нар.** вдвое: *Това ровение подзема съ такъвъ плугъ..., за что-то ся иска ягкъ добыткъж и двоенъ трудъ.* Л. Д. 1872 р. 244... *А колцина пакъ харчятъ и двойно и тройно отъ тжж суммж.* Л. Д. 1873 р. 219... **Трóйно нар.** втрое болѣе: *А колцина пакъ харчятъ и двойно и тройно отъ тжж суммж.* Л. Д. 1873 р. 219.

7. Безспорна заслуга на автора на Речника е, че е съумял да представи наречията по състав (прости, сложни и съставни наречия). Простите наречия са прости думи от словообразователно гледище (Boyadziev, Kutsarov, Penchev, 1999: 351), например: **На нар.** вотъ (с. 1267), **Дóлу нар.** внизу (с.), **Кога 1) нарѣч. вопрос.** кога? (с. 990), **Тýка Тýкъ...нар.1)** здѣсь (с. 2389), **Нúnѣ (Шуменско) нар.** теперь (син. сега), **Лѣгѣ нар.** лѣтомъ, **Зúmѣ нар.** зимой и др. В „Словарь болгарского языка...“ броят им е минимален за сметка на производните наречия, които са със силно изразена „афиксална, а не флексийна мотивираност на синтагматичните отношения“ (Georgiev, 1993: 216). Най-голям е броят на наречията, образувани с помощта на предлога **на-** (с. 1267 – с. 1374), следвани от наречия, образувани с помощта на други предлози (**за-, до-, по-, от- из-**) и съответна мотивираща дума (съществително име, прилагателно име, друг предлог или друго наречие). Такива са сложни наречия като **Настрána Настърна нар.**(с. 1358), **Наóколѣ нар.** (с. 1327), **Нáкръсть нар.** (с. 1312), **Зачáсь нар., Зарána нар., Злорéвно нар., Залúдо нар., Задрúжно нар., Зáвчера нар., Допрѣди нар., Повьнъ Повьнка нар., Отсéга нар., Нацѣло нар., Наумѣрки нар., Натáмъ нар., Изотвьнъ нар., Изотгóрѣ нар., Изотдалéчь нар.** и др.:

Зачáсь нар. тотчасъ *Никакъ да му не си дала кафе, нито вино, кои-то отъ еднъ странж еше по-много быхж распалили горящый дѣтинскы мозъкъ, а отъ другж затыкватъ, та зачасъ накарватъ водж въ главж-тж.* Л. Д. 1869 р. 95. (см. завчасъ).

Зарána нар. рано: *Гюргице залумъ душице! Зарана вечера готви, Зарана предъ говеда-та, Че ке зарана да дойда.* В. 83.

Повънь Повънка нар. 1) на дворѣ, внѣ дома, на улицѣ, въ людяхъ: *Кога е така, то пази на дѣтето си, что трѣбва да види и да научи както у дома така и повънь.* Л. Д. 1869 р. 105...2) на дворъ, на улицу: *Въ пръвыты седмицы никакъ не бива да ся износи дѣтенце-то повънь.* Л. Д. 1870 р. 94.

8. В Речника откриваме единични случаи на съставни наречия, образувани от две думи, графически представени чрез полуслято или разделно писане: **Криво-ляво, Куцукъ-куцукъ, Сѣгасъ – тогасъ, Сегусъ тогусъ, Зарань рано, Зарань-вечерь: Криво-ляво** нар. коекакъ, съ грѣхомъ пополамъ: „*Ты не знашь още и да играеш*“ – „*Знамъ не знамъ, тамъ хората тропать и азъ тропяхъ, криво-ляво газяхъ, като сляпъ конь изъ тиквите*“. Зк. 175. **Куцукъ-куцукъ** нар. прихрамывая. Бог. **Сегусъ тогусъ** нар. по временамъ, отъ времени до времени: *На джрвоту ду три кукувици Първа куку куку присипнала, Втора куку куку ни примжлча, Третья куку сигисъ-тугисъ куку.* Бонч. 35.

9. При умалителните наречия с наставка **-ичко, -ко, -ка, -инко** липсва последователност и системност при представянето им: **Малкичко** (в една обща статия с наречието **Малко**), **Мънинко** (в отделна речникова статия), **Множко** (в една обща статия с наречието **Много**), **Лѣчка полѣчка** (в отделна статия), **Мъничко** (в отделна статия), **Строгичко** (в една статия с прилагателното име **Строгъ**), **Тѣжичко** (в една обща статия с наречието **Тежко**), **Полѣгичка Полѣчка, Пополѣчка** (в една статия с наречията **Полѣка Пополѣка**), **Харничко** (в една статия с прилагателното име **Харень**) и др.:

Малко нар. мало: И още ме малко носѣте. Д. 32, 26. Малко говори, а много слуша. Кп. 77. **На малко** нар. по мелочамъ, въ маломъ количествѣ. **Малкичко** ум. маленечко: *Банкыери изобицо работять на малко това что-то работять банкыты на голѣмо.* Л. Д. 1874 р. 216; **Мънинко** нар. въ смыс. сущ. немножко: *Чивяка, като ѡ носеше, отчюпнѡ си мънинко отъ туртѡ-тѡ, да я види какво е.* Ч. 247 (с. 1255); **Много** нар. много. **Пб-много** – болѣе. **Най-много** очень много. **Многого** (съ чл.) **Пб-многого** большая часть, по большей части. **Множко** ум. *Това ли ти ѡ невѣста Гдѣто ѡ много хволеше Че ѡ бѣла чървена, А тя ѡ жълта зелена?* Д. 49, 42 – 45... (с. 1226 – 1227); **Строгъ** пр. строгий: *Това разделеніе по строга смисль не ѡ довардено.* М. р. VI. **Строго** нар. строго. **Строгичко** ум. строгѣнко: *Нека ни простять наши-тѣ господжи и господжици, ако това имъ са види строгичко.* Л. Д. 1875 р. 29 (с. 2268).

10. В Речника се срещат наречия, образувани от съществителни имена, които „представят вкаменили се стари падежни форми... на съществителни имена“ (BAN, 1993:391):

а) зафиксирани наречия във винителен падеж: Нощесь Нощѣска нар. этой или прошлой ночью: *Вчера Димана заровихми Съ негови девять синови И още осжмъ снашици, А нощесь молитва варя, Утри ща хора да збирамъ, Да хапнатъ и да поминатъ.* М. 211. *Кой ще имъ купи нощесь воловите?* Ст. 42. (с.

1421); **Днѣска Днѣсь** нар. сегодня: *Днеска ꙗ светиа неделя.* Д. 44, 2... *Не люби мене моме, не губи себе...* (с. 515); **Лятось Лятоска** нар. этимъ лѣтомъ, лѣтось: *Овчярѣтъ само тѣй ще може да искара овцѣты живы и здравы лѣтось и на бачѣж.* Л. Д. 1870 р. 180. (с. 1116); **Зимась Зимаска** нар. зимою текущаго или прошлаго года... (с. 774);

Сѹтрень нар. утромъ: *Сутрен когато на нива ходи.* Д. 63, 11... (с. 2282 – 2283);

б) зафиксирани наречия в творителен падеж: **Сѹтромъ** нар. утромъ: *Сутромъ той станж отъ сънь умыслень и не весель.* Р. 18. (с. 2283); **Рѣдомъ Рѣдома** нар. (твор. пад.)1) рядомъ: „*Сядайте редомъ по редомъ*“. М. 120... *Хваща гы суха и силна кашлицана прѣсѣкулкы или гы дрѣжи рядомъ и много гы уморява.* Пв. 71 р. 131 (с. 2044); **Гръбомъ Гръбишкомъ** нар. задомъ, спиною: *Кога ся обрънемъ гръбомъ камъ огъня.* Л. Д. 1872 р. 118. (с. 420); **Тѹхо Тѹхомъ Тихома** нар. тихо: *Първан му тихо говори.* Д. 34, 100. *А свети Гьоргьы ти о говори.* Д. 41, 45... (с. 2345);

в) зафиксирани наречия в местен падеж: **Утрѣ** нар. завтра: *Утре яка ода, зборокъ ке остава.* М. 447. *Утре ꙗ празникъ големи.* М. 497 (с. 2446); **Зѹмѣ** нар. зимой: **Лѣтѣ** – студень и буень дѣждь, **зимѣ** – снѣгъ и вѣлица. Л. Д. 1869 р. 40... (с. 775); **Лѣгѣ** нар. лѣтомъ: *(Зелени бжриленъ) Зелень да бидить зиме и лете.* М. 36. *Надвечарь лѣтѣ красень дѣнь бѣше.* Рп. 101. (с. 1115); **Горѣ** нар. 1) наверху: *Та като додеш, нито да хлопаш, Нито да хлопаш, нито да викаш, Че буля ми ꙗ горѣ в соба-та.* Д. 72; 11 – 12. 17... (с. 384 – 385); **Дѹлу** нар. внизу. 1) *Заспала ꙗ Милица Долу в малка-та градинка.* Д. 82, 1 – 2. *Сжнце те зайде во ливаге-то Мракъ те замрачи долу потъ село.* М. 653 (с. 540);

г) зафиксирани наречия в родителен падеж: **Снѹще Снѹщи** нар. вчера вечеромъ: „*Мануше, душе мило-то! Кой бѣше снощи при тебе?...*“ (с. 2212); **Довѣчера** нар. къ вечеру. *Дойдете довечера на хлѣбъ.* Пк. 111... „*Дойди до вечера да ти дамъ писмата*“. З. 293. (с. 525); **Отсрѣща Отсрѣщѣ** нар. напротивъ: *Рано късно живо здраво пристигна Милчу кадѣ Дунавскитѣ Въ Силистра брѣгове – Намысли да мини отсрѣщѣ...* Зк. 123 (с. 1558).

11. Като положителна страна в Речника трябва да се посочи и обширното и детайлно представяне на различните видове местоименни наречия, произлезли от местоименни корени:

а) въпросителни: **Когá, Кждѣ, Дѣто, Дѣка, Какъ** и др.:

Кога 1) нарѣч. вопрос. когда? *Яглико, моме хубава! Море кога ке ти е свадбата?* В. 204. *Никой не можа да са усѣти, кога и отъ дѣ долѣте злото.* Зк. 50. (с. 990); **Кждѣ** 1) нар. (син. дѣ) 1) гдѣ а) вопрос.: *Кжде е братъ ти, и той ли е поробенъ?* М. 87. *Ке в`опитамъ, да не ме мамите; Кжде седить дете Дукадинче, Шо ми било отъ седему години?* М. 12... (с. 1086 – 1087); **Какъ (како)** ср. ка 1) нар. вопрос. а) образа дѣйст. какъ: *Керколе, Мила Бояно! Кога ти змиа кладофме, какъ не те тебе изеде? Кога ти оганъ кладофме, како не ми те изгоре?* М. 468 р. 446... (с. 914 – 915);

б) относителни: Кждѣто Къдѣто, Както, Кждѣ да, На кждѣ-то и да, Кждя ка` кждя какъ:

Къдѣто нар. относ. гдѣ ; куда: *Охъ не можъ весель да свирж Тамо, кждѣто дрънчжтъ окови.* Вазовъ (с. 1088); **Кáкто (и)** нарѣч. относит. образа дѣйств. 1) какъ: *Както го видимъ, така го и пиши.* Кп. 5... (с. 914 –915); **Кждѣ да** нар. относ. обобщ. гдѣ (бы) ни: куда (бы) ни: *Ела, ела мой къосеме, Кжд`си да си , тук` да дойдешъ На ови вѣтки бачила, Край тая бѣла Дунева!*“ М. 205.(с. 1088); **На кждѣ-то и да** нар. относ. обобщ. въ какомъ- (бы) направлѣнии ни / гдѣ (бы) ни, куда (бы) ни/: *Зехъ я съ мене да я водѣж на кждѣто и да отидж.* X. I, 47. (с. 1088 –1089);

в) неопределителни: Нѣкога, Нѣщо, Нѣкждѣ , Нѣкакъ (си):

Нѣщо мѣст. неопр. **Нѣщá** мн. ч. **Нѣщáта Нѣщичко** ум. нѣчто, кое-что: *Нещо щж да ви попитам.* Д. 45, 63. *Дружино вярна, зговорна! Нѣшито ща да ви попитамъ.* М. 130...(с. 1404);

г) отрицателни: Нѣкога Нѣкоги, Нѣкош, Нѣкѣдѣ Нѣгдѣ , Нѣгде, Нѣде, Нѣдека, Нѣйдѣ, Нѣдѣ, Нѣчкѣмъ Нѣчки Нѣкакъ и др.:

Нѣкога Нѣкоги нар. никогда: *Сег` излези отъ темна ждана, Али сега, аль никога, Митре!* М. 181... (с. 1408); **Нѣкакъ** нар. никоимъ образомъ: *Никак дума не минува Ни със сребро ни със злато.* Д. 30, 14 – 15... (с. 1407); **Нѣгдѣ, Нѣгде, Нѣде, Нѣдека, Нѣйдѣ, Нѣдѣ** нар. 1) нигдѣ: *Сжта гора исекохме, Нигде Яна не найдохме.* М. 167... *Нигде майка не ме даде, Нигде татко не ме свжрши, Нигде братецъ не ме зборва.* М. 419 (с. 1406);

д) обобщителни: Сѣкога Сѣкогажъ Сѣкоги, Сѣкждѣ , Сѣкакъ

Сѣкога Сѣкогажъ Сѣкоги нар. всегда: *Правда ꙗ сѣкога правда.* Кп. 113. *Какво събраніе, каква трапеза – Сякога сж тѣ тѣй.* Зк. 41... (с. 2144); **Сѣкакъ** нар. всячески, во всякомъ случа.: *Нъ попѣтъ ся не оставяше отъ това, а всякакъ ся мжчяше да имъ доказва.* Л. Д. 1869 р.130... (с. 2142);

е) показателни: Нѣнѣ, Тогá Тогáва, Тѣка Тѣкъ Тѣкана Тѣканкана, Тáмъ Тáмо Тáмка Тáмока, Такá Такó:

Нѣнѣ (Шуменско) нар. теперъ (син. сега). Пс. I, 1882 р. 175... *Азъ това откол. Чювамъ, нъ не смейхъ да ти продумамъ; нъ нинѣ не е за крияние.* Блъсковъ. Изг. Ст. 9 (с. 1410); **Тогá Тогáй Тогáва Тогáзи Тогáсь Тогú Тогúва Тогúзи Тогúзь** нар. тогдa: *Кога дойде време що наржча, Тога него старецъ го скориватъ.* М. 65. *Ти, байчо, тога забегнж.* Д. 25, 74... (с. 2348 – 2349); **Тáмъ Тáмо Тáмка Тáмока** нар. мѣста 1) *Там има явор под стѣна... Леши ми там заровѣте.* Д. 23, 35 – 40. *Там имам нива бащина.* Д. 32, 29... (с. 2316 – 2317).

II.1. Дювернуа помества в Речника и неопределителни наречия, образувани от въпросителните и частиците – еди (еде), - годя, - да е, - си:

а) Еде-гдѣ-си, Еде-какъ, Еди-колко-си, Еди-кждя-си, Както (що) си е: **Еде-гдѣ-си** нар. тамъ-то и тамъто, туда-то и тудато: *Да не бы да ся рѣче че еде-гдѣ –си нѣма дѣвическо училище.* Л. Д. 1869 р. 155... (с. 595); **Еде-какъ**

нар. кое-какъ. *И т. (гимназиѹ) отивать еде-какъ.* Л. Д. 1870 р. 107. (с. 595); **Кáкто(що) си е нарѣч.** образа дѣйств. какъ естъ: *Прѣдъ вечерата двамина отъ кѣшинитѣ чловѣци, софрата, както що си е съ ястіята, дигатъ я въ двора.* Ч. 100.(с. 915);

б) Кóлко-гóдѣ, Кждѣ гóдѣ: **Кóлко-гóдѣ** нар. сколько-нибудь: *Да станемъ и ные колко годѣ хора като свѣта.* Л. Д. 1870 р. 111. *Папагалътъ бѣ наченжлъ такожде да ми познава добрѣ И да изговаря колко-годѣ името ми.* Р. С. 66.(с. 1004); **Кждѣ гóдѣ** нар. какъ-нибудь: *Не ꙗдете кжде годѣ, Токъ ꙗблекъ на землята, Кжде стое, слонце грее.* М. 385. (здесь: какой-нибудь) (с. 1088);

в) Кждѣ да ꙗ, Колко и да, Колкото и да, Колкото и да е, Както и да е, как(то) и да било: **Кждѣ да ꙗ** нар. неопр. обобщ. Гдѣ-бы ни было; куда-бы ни было; гдѣ-нибудь; куда-нибудь: *Палецъ-отъ велитъ: айде да крадиме! Казалецъ-отъ велитъ: кжде? Голѣми-отъ: кжде да ꙗ.* М. 672 (с. 1088); **Кóлко и да** сколько(бы) ни (см. колкото и да): *А невѣстатъ, девертото ще ѱ обсипатъ дома главатъ, колко и да бы было студено.* Ч. 102... (с. 1004); **Кóлкото и да е** сколько бы ни было; сколько-нибудь: *И така най много слѣдъ шесть мѣсеци можа Петко да тълкува колкото да е мысли тѣ си* Р. А. 118. (с. 1005); **Кáкто и да е, кáк(то) и да билó** какъ бы то ни было: *Но както и да е, макаръ той бѣше мѣжики облеченъ, – заклевамъ са, той бѣше една жена.* Л. Д. 1875 р. 137... (с. 915).

12. В Речника, макар и рядко, се забелязват случаи за преход на наречия в служебни думи (предлог, съюз, частица). Този преход „...е обусловен преди всичко от функционални изменения, настъпили в тях, но в някои случаи той е свързан и с промяна в лексикалното им значение“ (VAN, 1993: 407):

а) наречие в синтактична служба на **предлог:** **Вжтрѣ** нар. 1) внутри, внутрь употребляется и въ значеніи **предлога въ**, какъ съ объектами мѣста, такъ и съ объектами времени; сочетается съ предлогами – *въ, изъ, на, отъ, по:* *Вжтрѣ по царство-то (въ областяхъ).* Р. 9... *Наполеонъ даде заповѣдъ на сичката войска да ся тегли на вжтрѣ, кждѣ рѣка Мозель.* ib. 1871 р. 222. (с. 332); **Кждѣ II. предлогъ** (син. къмъ) **1)** (о мясть) къ: *Сонъ сонила Яновица, Кждѣ летаятъ два гѣлаба, Право кжде негя идатъ...* (с. 1087);

б) наречие в синтактична служба на **частица:** **Кóлѣ (Кóле)** нарѣч. „когда-либо“ **въ качествѣ частицы:** *Да му не еколе да доде* (чтобъ ему не привелось прійти). *Не е коле да не валитова лято градъ* (не бывать тому, чтобы этотъ годъ градъ не шель). Л. Д. 1869 р. 166 (с. 1002 – 1003); **Бóле ...2)** употребителна **вм. частицы по, служащей знаменіемъ сравненія:** *Нека ꙗж (дѣлга-та пушка) носитъ той Айдутъ Велко, Защо ꙗболіе юнакъ (вм. по-юнакъ; ср. сл. юнакъ) отъ мене.* М. 217 (с. 130);

в) наречие в синтактична служба на **съюз:** **Когáто союзъ 1)** врем. когда; въ то время какъ: *Когато човѣкъ умре, тогазъ добаръ стая.* Кп. 61... (с. 991);

Вечь тоже что веке и вече **нар.** болѣе, **союзъ** уже: *Веч ни ся, кардаш, додѣя.* Д. 32, 20... (с. 223); **Кога** ... 2) **союзъ** а) врем. когдa: „*Ког`ке засвиритъ риба летница – по църно море, Ко`ке запеитъ камень станоитъ – на Никополе, Ти тога чедо до си добіешъ*“ М. 170 (с. 990).

14. В една речникова статия авторът представя наречията, образувани от качествени прилагателни имена и имащи положителна, сравнителна и превъзходна степен: **Добрѣ** нар. хорошо. *Тѣмъ бѣше добрѣ.* Р.11. *Правителството виждаше добря тѣхната недостаточность.* Л. Д. 1872, 176... **По-добрѣ** ср. ст. лучше. *По-добрѣ самъ го (царство-то) земи...* Р. 100. **Наи-добрѣ** прев. ст. всего лучше. *Това мѣтко не е добрѣ да и дава съ лъжицъ, въ съ сисъкъ, найдобрѣ изъ роженъ или изъ стъкленъ сждъ.* Л. Д. 1869. 94. (с. 522); **Злѣ** нар. худо, жестоко, тяжело. **Пб-злѣ** – хуже: *Съ тебѣ, жено, злѣ, а безъ тебѣ по-злѣ.* Ч. 227 (с.778); **Дблу** нар. 1) внизу. *Заспала ꙗ Милица Долу в малката градинка.* Д.82,1 – 2... **Пб-долу** ниже, дешевле: *Старосватотъ седитъ до кум-отъ по долу.* М. р. 575... (с.540); **Дблтѣ** нар.внизъ. *Той падна по гърба си долѣ.* Л. Д. 1875 р. 145... **Пб-долѣ**, ниже. *Подолѣ отъ тѣнното чирво твърдѣ рѣдко стига вода, зачтото доклѣ да стигне тя се попива.* Л. Д. 1874 р. 50. (с.538); **Ббле Пб-боле Най-боле...** 1) нар. лучше: *Татаране ле, браиноле! Боле си мене погуби, Не обирай ми среброто Среброто и нанизното, Че е отъ село собирано.* М. 93.. (с. 130); **Бръже** нар. скоро **На-бръже** наскоро **Пб-бръже** ср. ст. скорѣе: *По-бръже карай кончето.* Д. 41. 52. *А съ тѣя орждія по-лесно и по-бръжѣ Може да ся убіе дивечъ.* Л. Д. 1873 р. 178 (с. 155); **Вече** тоже что веке 1) болѣе, скорѣе (ср. сл. повече, повечето). **Най-вече** особено:... *Яхнѣя ся прави отъ трупъ-тѣ на хвърваты, ся по-вечко лукъ и червень пиперь чюканъ.* Ч. 76. *Захваща ся да ся пѣ по-вече винце до опійваніе.* ib. 89 (с.221); **Гбрѣ** нар. 1) наверху: *Та като додеш, нито да хлопаш, Нито да хлопаш, нито да викаш, Че буля ми ꙗ горѣ В соба-та.* Д. 72; 11 – 12... **Пб-горѣ** выше: *Всичко това, щото ти казвахъ по-горѣ.* Л. Д. 1869 р. 154... **Най-горѣ** всѣхъ выше: *И нарѣди на чесна тѣрпеза Най горѣ седна Марко Кралевике, А до него Детелинъ войвода.* М. 127 (с.384 – 385); **Подурѣ** **Подурѣ** нарѣчіе, ср. ст. **Пбподурѣ** **Пб-подурѣ**, прев. ст. **Най-подирѣ** **Найподирѣ** 1) позади, сзади: *Хайде у дома иди, Язъ подир. ща остана Кончету да си напоя.* Д. S. 7, 76 – 78... 2) посл.: *Хайде си, Тодоре, иди, Аз штѣ подирѣ да додж.* Д. 88, 37 – 38... (с. 1704); **Вече** тоже что веке 1) болѣе, скорѣе (ср. сл. повече, повечето). **Най-вече** особено:... *Проклѣтъ да е день-тѣ У кой-то си родихъ, А най-вече часъ-тѣ Кога жена здобихъ.* ib. р. 72. *А най вече съ придумваніето на З. ся смирили.* X. I, 116 (с. 221).

14.1. В отделни статии наблюдаваме наречия, които са разкрити чрез формата си или само за сравнителна, или само за превъзходна степен, например: **Вѣке** 1) нар. сравн. ст. болѣе. **Вѣке** що болѣе чѣмъ. *Прощавайте, чърни очи, Ви отъ менѣ и аз от вази, Че нема веке да ся приказвами.* Д. 75, 14 – 17...

(с. 207); **Вѣше** нар. сравн. ст. въ сербскомъ значеніи *болѣе* у Раковскаго: *Хытници звѣри кръвопійцы Сѣднжли насрѣдъ плячкж дѣлѣхж!... Глѣдаше кажды выше да грабни*. Гп. 137 (с. 242); **Най-малко** нар. по крайней: *Да посѣщава най-малко еднажъ въ година-та всичкитѣ училища по епархия-та*. Л. Д. 1876 р. 171 (с. 1307); **Най-много** нар. преимущественно: *На-електрисаны тѣла работятъ наймного съ острыты си връхове*. Л. Д. 1869 р. 79... (с.1307); **Найпослѣ** нар.наконецъ: *Велятъ-Още велятъ-Найпосле велятъ, че това езеро ꙗглобоко до неизмервеніе*. М. р. 527 (с. 1307); **Най-пръвѣ** нар. прежде всего: *Единъ вѣщъ орачь, най-пръв. Ще ся погрыжи да си изработи земјтж*. Л. Д. 1872 р. 243 (с. 1307).

Наречията в „Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати“ са с разностранна граматическа характеристика, липсва последователност и системеност при разкриването на граматическите им признаци. Една малка част от обстоятелствените наречия и местоименните наречия са охарактеризирани по вид (наречие за време, наречие за място, въпросително, неопределително, относително наречие).

Превес в Речника имат определителните наречия за начин, за количество и степен. При наречията за начин, които по произход се съотнасят към качествените прилагателни имена, се забелязва непоследователност при разкриване на тяхната сравнителна и превъзходна степен. Липсва нормативност при правописа на частиците **по-** и **най-**, изписани при някои от наречията полуслято, а при други – слято (и това е съвсем естествено, защото първият официален български правопис влиза в сила през 1899 г., т. е. четиринадесет години след появата на първия том на Речника (1885 – 1888). Въпреки тези съществени слабости на Речника той е най-ценният лексикографски труд „както със зафиксираното в него лексикално богатство, така и със своята методологична страна“, защото в него „за първи път се дава образец за цялостна и задълбочена речникова обработка на българския език“ (Kuvlieva, 1972: 149).

Днес първият български тълковен речник на руския учен Александър Дювернуа е ценно помагало не само за езиковедите лексикографи, но и за всички, интересуващи се от словното богатство на езика ни.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- BAN (1993). *Gramatika na savremennia balgarski knjoven ezik. Morfologia*, T.2. Sofia [БАН (1993). *Граматика на съвременния български книжовен език. Морфология*, Т. 2 София].
- Boyadziev, T., Iv. Kutsarov & J. Penchev (1999). *Savremenien balgarskiezik*. Sofia: Petar Beron [Бояджиев, Т., Ив. Куцаров & Й. Пенчев (1999). *Съвременен български език*. София: Петър Берон].

- Georgiev, St. (1993). *Balgarska morfologia*. Veliko Tarnovo: Abagar [Георгиев, Ст. (1993). *Българска морфология*. Велико Търново: Абагар].
- Duvernois, Al. (1889). *Slovar` bolgarskago yazyka po pamiatnikama narodnoi slovesnosti i proizvedeniyama novyuaichey pechati*, Т. 1, 1885 – 1888. Moskva: Universitetskaia tipografia, bul'v. [Дювернуа, Ал. (1889). *Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати*, Т. 1, 1885 – 1888. Москва: Университетская типографія, бульв.].
- Duvernois, Al. (1889). *Slovar` bolgarskago yazyka po pamiatnikama narodnoi slovesnosti i proizvedeniyama novyuaichey pechati*, Т. 2, 1888 – 1889. Moskva: Universitetskaia tipografia, bul'v. [Дювернуа, Ал. (1889). *Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати*, Т. 2, 1888 – 1889. Москва: Университетская типографія, бульв.].
- Kuvlieva, V. The Bulgarian Dictionary of Alexander Duvernois. // *Izvestia na Instituta za balgarski ezik, kniga XXI*, 1972, 113 – 150 [Кювлиева, В. (1972). Българският речник на Александър Дювернуа // *Известия на Института за български език*, книга XXI, 1972, 113 – 150].

**THE ADVERB IN “A DICTIONARY OF BULGARIAN
LANGUAGE BASED ON FOLK LITERARY HERITAGE
AND PUBLICATIONS OF TODAY’S PRESS”
BY ALEXANDER DUVERNOIS**

Abstract. The article analyses the adverb in the first Bulgarian dictionary – „Slovary bolagrskogo yazika...” (1885 – 1889) by the russian scientist Alexander Duvernois. For this purpose are used descriptive, comparative-historical and statistical methods. Article, focused on the adverb, is presented – key word, grammatical qualifier (notes), explanatory part and illustrations. Adverbs in the dictionary are classified according to their construction (simple, compound, derivational) and origin (from adjectives, nouns, verbs, numerals). Different types of pronominal adverbs (interrogative, relative, indefinite, negative, summary and demonstrative) are reviewed.

✉ **Ms. Angelina Vasileva, PhD Student**

Department of Bulgarian language
South-West University “Neofit Rilski”
66, Ivan Mihaylov St.
2700 Blagoevgrad, Bulgaria
E-mail: a_vasileva69@abv.bg